

Ю.А. ЛІХОЛЄТОВА,
(Національна академія внутрішніх справ)
(Науковий керівник доцент Т.Л. Кальченко)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ НЕПОВНОЛІТНІХ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Ключові слова: неповнолітній, діти, адвокат, суд у справах неповнолітніх, публічний захисник.

Постановка проблеми. Судово-правова реформа, що відбувається в Україні, передусім націлена на підвищення ефективності механізму судового захисту законних прав та інтересів людини. Це визначається Конституцією України, цілою низкою законів, а також міжнародно-правовими зобов'язаннями держави. Так, у ст. 59 Конституції України проголошується, що кожен має право на юридичну допомогу. В передбачених законом випадках така допомога надається безкоштовно. Кожен вільний у виборі захисника його прав. Крім того, в Основному Законі відзначається, що підозрюваний, обвинувачений, підсудний мають право на захист (ч. 2 ст. 63), а також що забезпечення обвинуваченому права на захист є основним принципом судочинства (п. 6 ч. 3 ст. 129) [1]. Також для забезпечення права на захист від обвинувачення і надання правової допомоги при вирішенні справ в судах та інших державних органах України діє адвокатура, порядок діяльності та завдання якої визначено у Законі України «Про адвокатуру» [7].

Аналізуючи чинне українське законодавство та практику його застосування, можна констатувати, що в нашій державі сьогодні, на жаль, існують певні проблеми, що стосуються організації захисту

в кримінальному судочинстві, особливо у відношенні неповнолітніх. Безперечно, дані проблеми потребують свого законодавчого вирішення, проте законотворча діяльність не буде достатньо ефективною, якщо при підготовці і прийнятті законів не враховувати відповідний досвід інших країн, практику застосування аналогічних нормативно-правових актів. Тому в цьому напрямі цікавим є дослідження організації захисту неповнолітніх у Сполучених Штатах Америки – країні, стандарти якої у сфері охорони прав та свобод людини історично нерідко були взірцем для інших держав.

Стан дослідження. Окремі аспекти даного питання знайшли своє відображення у роботах С.А. Кабілової, Е.Б. Мельникової, В.І. Шишкіна та інших авторів, проте окремого повноцінного дослідження ця проблема поки що не отримувала. **Завданням даної статті** є виділення та характеристика особливостей організації захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві США з метою вивчення можливостей запозичення позитивного досвіду для потреб правової системи України.

Виклад основних положень. Для США характерна особлива система захисту неповнолітніх у кримінальному

судочинстві. Це обумовлено низкою особливостей правової системи цієї держави, адже історично США були батьківщиною першої у світі системи ювенальної юстиції. Так, перший суд у справах неповнолітніх у США було створено 2 липня 1899 р. у м. Чикаго з ініціативи жінок-реформаторів Люсі Флауер із Чиказького жіночого клубу та Джулії Лагроп із громадської організації «Халл Пауз» на основі Закону «Про дітей покинутих, безпритульних та злочинних та про нагляд за ними» [4, 381]. А вже до 1924 р. спеціальні суди у справах неповнолітніх були утворені у всіх штатах держави, окрім двох [3, 106–109].

Важливою особливістю американського суду для неповнолітніх було те, що керівництво установами опікунського нагляду за неповнолітніми здійснював суддя (до цього часу це була громадська посада). Це своєю чергою сформулювало поняття «делінквент» («правопорушник»), яке в своїй основі об'єднало поняття «дитина-злочинець» та «дитина групи ризику» [8, 118].

Ще однією особливістю діяльності «дитячого» суду в США була широка співпраця суду із населенням судового округу. Існувала велика кількість благодійних організацій, жіночих клубів, товариств захисту дітей від жорстокого поводження. Особливістю цієї співпраці було передусім те, що суди для неповнолітніх використовували інформацію, зібрану цими товариствами, щодо умов життя дітей-злочинців, і навіть давали відповідні доручення вказаним організаціям, а жіночі клуби, в свою чергу, використовувались для організації нагляду за дітьми, які залишились на волі.

Отже, у першій половині ХХ століття у США сформувалася система ювенальної юстиції, основним принципом якої був пріоритет виховання дитини перед її покаранням. Проте з розвитком системи судочинства саме ті риси, які визнавались найбільшими цінностями даної системи – неформальність і максимальна індивідуалізація процесу – почали все частіше викликати занепокоєння у американських

юристів, оскільки вони досягались за рахунок відсутності будь-яких процесуальних гарантій і породжували небезпеку порушення прав неповнолітніх, а також загрожували неповнотою розслідування, прогалинами в доказовій базі, сумнівами стосовно джерел їх отримання. На той час вважалося, що неналежність правової процедури компенсується певними перевагами – більшою турботою про неповнолітнього.

Проте вже по справі Кент проти США (1966) Верховний Суд США вперше в історії країни визнав право неповнолітнього на певні процесуальні гарантії в дитячому суді, зокрема на «належну правову процедуру і справедливе поводження» та право адвоката неповнолітнього ознайомитись з матеріалами справи, якими обґрунтовується передача неповнолітнього в «дорослий» суд [5, 110].

Таким чином, станом на сьогодні справи неповнолітніх розглядаються в спеціалізованих дитячих судах, а деякі справи про тяжкі злочини або ті, в яких виправлення особи заходами, передбаченими для неповнолітніх, визнається неможливим, можуть передаватися у загальнокримінальні суди.

Згідно з чинним кримінально-процесуального законодавства України, участь захисника при провадженні досудового слідства і в розгляді кримінальної справи в суді про злочини неповнолітніх є обов'язковою (п. 1 ч. 1 ст. 45 КПК України) [2]. Зазначена вимога закону є однією з найважливіших особливостей провадження справ про злочини неповнолітніх. Відповідно до вимог ст. 44 КПК як захисники допускаються особи, які мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю в Україні, та інші фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги. Як захисники допускаються також близькі родичі обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, його опікуни або піклувальники, але у випадках і в порядку, передбачених КПК. Захисник бере участь у справі з моменту

пред'явлення обвинувачення, а якщо неповнолітнього затримано до пред'явлення обвинувачення як підозрюваного або обрано щодо нього запобіжний захід до пред'явлення обвинувачення, – з моменту оголошення неповнолітньому протоколу про затримання або постанови про застосування запобіжного заходу, але не пізніше 24 годин з моменту затримання.

Порушення вимог ст. 44 КПК щодо моменту допуску до участі у справі захисника може мати наслідком направлення судом справи прокурору для проведення додаткового розслідування (ст. 246, 281 КПК), а при постановленні судом вироку – підставою для скасування такого вироку (п. 3 ст. 370 КПК) судовою інстанцією вищого рівня [2].

Якщо проаналізувати порядок забезпечення права на захист неповнолітнім у кримінальному судочинстві США, то можна помітити низку суттєвих відмінностей у порівнянні з українським законодавством. Зокрема, законодавством США не передбачено обов'язкової участі захисника у кримінальних справах щодо неповнолітніх, хоча участь захисника може бути визнана обов'язковою у конкретній справі. При цьому неповнолітньому забезпечується захисник лише в тому разі, коли в результаті розгляду справи до нього може бути застосована інституалізація (тобто поміщення в закриту виправно-трудову чи виховну установу).

Відсутність інституту обов'язкової участі захисника у справах неповнолітніх викликає критику і в самій країні. Так, в доповіді, підготовленій для Міжнародного огляду кримінальної політики, аналізується практика забезпечення захисниками прав неповнолітніх у США та зазначається, що хоча неповнолітні мають конституційне право бути представленими адвокатом, порушення цього права є швидше правилом, аніж винятком. Однак у багатьох штатах отримували допомогу адвоката менше половини неповнолітніх, визнаних винними [6, 93].

В останні роки в Сполучених Штатах змінюються підходи до правосуддя стосовно неповнолітніх, дедалі сильнішим є тяжіння до визнання покарання, а не реабілітації злочинця [5, 117]. Все більше штатів переглядають законодавство щодо неповнолітніх в бік посилення відповідальності, поширюється практика призначення неповнолітнім змішаних покарань – коли за один злочин одночасно призначаються і «дитяче», і «доросле» покарання. Збільшується кількість автоматичних передач неповнолітніх з дитячих у загальнокримінальні суди в силу закону чи на розсуд прокурора, без попереднього розгляду доцільності такої передачі дитячим судом. Багато штатів змінили мету свого ювенального законодавства, роблячи наголос на покаранні та громадській безпеці, а не на вихованні дітей, санкції стали суворішими, все більше неповнолітніх позбавляються волі, що підвищує роль захисту в кримінальних справах неповнолітніх.

Шоста поправка до Конституції США гарантує кожному обвинуваченому право на захисника. Це право розуміють так, що у всіх справах, крім справ про малозначні злочини, які не можуть закінчитись ув'язненням, неможливі обвинувачені, у тому числі неповнолітні, мають право на адвоката. При цьому адвокати можуть брати участь в кримінальному судочинстві у справах неповнолітніх як за запрошенням, так і за призначенням. Захист за угодою здійснюється, як правило, приватними адвокатами, яких запрошують або самі неповнолітні, або їх родичі.

У США існує три базові моделі забезпечення захисту неможливим обвинуваченим, у тому числі неповнолітнім:

1) призначення приватних адвокатів у кожній конкретній справі здійснюється у двох формах – за принципом *ad hoc* або за скоординованим принципом. Суть першої полягає в тому, що захисники призначаються з-поміж приватних адвокатів без дотримання методу ротації та без спеціальних вимог щодо кваліфікації адвоката.

Часто призначаються адвокати, які є присутніми в суді на момент приводу обвинуваченого чи пред'явлення обвинувачення. Оплата послуг адвокатів здійснюється або за погодинними ставками, або за визначеною сумою за справу. Скоординоване призначення адвокатів полягає у наявності певних вимог щодо їх кваліфікації і забезпечує вищий рівень нагляду, підготовки і підтримки адвокатів. Адвокати зазвичай призначаються на ротаційній основі в залежності від галузі їх спеціалізації та складності справи. Друга система визнається пріоритетною щодо першої;

2) контрактна система передбачає укладення штатом, округом контрактів з приватними адвокатами, адвокатськими фірмами чи асоціаціями щодо забезпечення захисту незможних у кримінальних справах. Є два основні типи таких систем: контракти на загальну фіксовану суму та контракти з оплатою за кожну справу. Суть першої в тому, що адвокат, фірма чи асоціація погоджуються прийняти невизначену кількість справ у межах погодженого періоду (найчастіше одного року). При цьому навіть якщо реальна кількість справ більша від прогнозованої, контрактник повинен забезпечити представництво у цих справах без додаткової оплати. В другому випадку адвокат, фірма чи асоціація адвокатів укладають контракт на визначену кількість справ з фіксованою платою за кожну. Якщо ліміт справ закінчиться, контракт можна переукласти. Суттєва перевага контрактних систем – можливість запланувати в бюджеті суму коштів, необхідних для цієї мети;

3) програми публічних захисників – включають державні чи громадські організації, укомплектовані штатними адвокатами на умовах повного чи неповного робочого дня. В цих організаціях працюють добре підготовлені та добре забезпечені різного роду допомогою адвокати, які захищають малозабезпечених у кримінальних справах. Як правило, ці програми переважно діють у великих містах [9, 217].

Оплата адвокатам і публічним захисникам компенсації за роботу здійснюється, як правило, за кошти штатів чи округів. В деяких штатах передбачено часткове покриття цих витрат за рахунок судового мита по інших, в тому числі і цивільних справах, та різних штрафів.

В межах даних систем функціонують також різні програми щодо захисту прав неповнолітніх. При цьому однією з основних проблем для забезпечення належного захисту є надмірна кількість справ за участю неповнолітніх, що припадають на одного адвоката. Захисники часто не мають часу для зустрічі з підзахисними; кошти, які виділяються для здійснення юридичного представництва дітей у кримінальному судочинстві, не здатні забезпечити витрат на ведення захисту. Така ситуація вимагає певних удосконалень. Організаціями публічних захисників були розроблені додаткові програми щодо забезпечення неповнолітніх як в дитячих, так і в «дорослих» судах необхідним захистом. В різних штатах створюються спеціальні підрозділи організацій публічних захисників, куди входять поряд з адвокатами також соціальні працівники різних профілів, які надають захисникам спеціальну допомогу з окремих питань, а також можуть виступати як свідки-експерти в суді. Адвокати, які задіяні у цих програмах, наймають для допомоги практикантів з числа студентів, що дозволяє їм займатись складнішими справами [3, 106–109].

Висновки. Отже, якщо оцінювати систему захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві США, слід відзначити, що незважаючи на відсутність інституту обов'язкової участі захисника в справах неповнолітніх, що, до речі, викликає критику в самій країні, система захисту незможних дітей стоїть на досить високому рівні. Помітною тут є роль держави, яка здійснює фінансування та іншу підтримку різноманітних програм захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві. За наявності необхідних ресурсів ці

програми розробляють новаторські шляхи здійснення представництва інтересів неповнолітніх, залучаючи до роботи не тільки адвокатів, як основу захисту, а й інших фахівців, знання яких можуть допомогти при веденні захисту. Розуміння суті послуг, які надаються цими програмами, і їх правильне застосування може допомогти обрати альтернативні до покарання заходи, що, безумовно, позитивно позначиться на розвитку дитини.

Вітчизняна юридична думка завжди виступала за доцільність запровадження спеціалізації адвокатів, які б займалися захистом неповнолітніх у кримінальному судочинстві, проте на практиці такого досягти було важко. У США питання спеціалізації адвокатів на веденні справ дітей завдяки наявності спеціальних програм фактично вирішене, що, безумовно, позитивно впливає на ефективність охорони прав та законних інтересів неповнолітніх у кримінальному процесі.

Таким чином, система судочинства США пропонує багато оригінальних вирі-

шень проблем, які виникають при захисті неповнолітніх у кримінальному процесі, особливо при захисті малозабезпечених неповнолітніх. Окремі з них можуть бути запозичені і нашою правовою системою. Тільки за наявності розуміння та належної підтримки з боку держави можна побудувати ефективну систему захисту за призначенням в кримінальному судочинстві. І якщо на даний момент подібні підходи в Україні започаткувати складно в силу відомих соціально-економічних труднощів у країні, то з часом, віриться, держава буде спроможна приділяти більшу увагу та необхідні ресурси цим проблемам, і тоді можна буде звернутися до досвіду інших країн, які досягли в цих питаннях певного прогресу, зокрема, Сполучених Штатів Америки. У той же час до такого запозичення необхідно підходити з обережністю, ретельно вивчити можливі наслідки перенесення на український ґрунт зарубіжної практики для отримання найбільшого ефекту.

Список літератури:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України, 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради УРСР від 12 січня 1961 р. – 1961. – № 2. – Ст. 15.
3. Курдова А.В. Право малоимущих обвиняемых на защиту в уголовном процессе США / А.В. Курдова // Государство и право. – 1998. – № 10.
4. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право: курс лекцій / Л.М. Лобойко. – Вид. 2-ге, змін. і доп. – К.: Істина, 2008. – 488 с.
5. Ларин А.М. Уголовный процесс России. Лекции-очерки. / А.М. Ларин, Э.Б. Мельникова, В.М. Савицкий. – М.: Бек, 1997. – 315 с.
6. Мельникова Э.Б. Правосудие по делам несовершеннолетних: История и современность / Э.Б. Мельникова. – М.: Наука, 1990. – 120 с.
7. Про адвокатуру: Закон України від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України від 2 березня 1993 р. – 1993. – № 9. – Ст. 62.
8. Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии. Общая часть / [отв. ред. Н.Ф. Кузнецова]. – М.: Наука, 1991. – 325 с.
9. Шишкін В.І. Забезпечення прав людини в судочинстві США (організаційні і процесуальні засади) / В.І. Шишкін. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.

РЕЗЮМЕ

В статье проводится детальный анализ теории и практики защиты прав несовершеннолетних в уголовном судопроизводстве США.

SUMMARY

The detailed analysis of theory and practice of defence of rights for the minor in the criminal legal proceeding USA is conducted in the article.

*Рекомендовано кафедрою
прав людини, європейського та міжнародного права*

Подано 13.04.2011.